

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dil leksikonu

Salman Suleymanov

Bakı Avrasiya Universiteti, Filologiya fakültəsinin dekanı, Bakı, Azərbaycan

ÖZƏT

Məqalədə XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinə bu dövr dilimizdə işlənən ərəb leksik vahidləri nöqtəyi-nəzərindən diqqət yetirilir. Göstərilir ki, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində ərəb leksik vahidlərinin işlənmiş tezliyi ötən əsrlərə nisbətən daha artmışdır. Bunun səbəbi kimi isə klassik kitab üslubunun və janrlarının ədəbiyyatımızda daha bərqərar olması və bu janrların daha çox ərəb leksik vahidlərini tələb etməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda, o da əlavə olunur ki, XVI əsr ədəbi dilində ərəb leksik kəlmələrinin işlənməsi, həmçinin janrlar baxımından da müxtəlif tezliklərə ayrılır. Belə ki, bu leksik vahidlər bəzi janrlarda çox, bəzi janrlarda isə nisbətən az şəkildə öz əksini tapır. Klassik nəsr dili isə bu leksik vahidlərlə daha zəngindir.

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dil leksikonuna ümumi bir baxış edib, bu dilin ümumi cizgiləri üzrə müəyyən bir qənaətə gələrkən, bu dildə klassik kitab üslubunun aparıcı rol oynadığını, müəyyən janrların daha aktiv olduğunu və bu aktivliyin təmin olunmasında ərəb-fars leksik vahidlərinin, xüsusilə, ərəb leksik vahidlərinin daha mühüm rol oynadığını görürük. Bu əsrdə ərəb leksikasının Azərbaycan ədəbi dilində mövcudluğunun ən xarakterik əlamətlərindən biri, bu leksikanın istər dünyəvi və istərsə də irfani ədəbiyyatda aktiv olması, lakin birində daha çox, digərində isə yenə də çox, amma birinciyə nisbətən bir qədər dünyəvi məzmununda nəzərə çarpması ilə xarakterizə olunur.

Məqalədə XI əsr Azərbaycan ədəbi dilindən bəhs edərək klassik şeir üslubu, onun ədəbi dilimizlə qarşılıqlı münasibətləri tədqiq və şərh edilməklə göstərilir ki, üslub məsələləri ədəbi dilin özünəməxsusluqları ilə bağlıdırsa, bu zaman, söhbət dediyimiz kimi, orta əsr ədəbi dil üslublarını formalaşdıran janrların janr - qafiyə, vəzn, forma, bənd quruluşu və s. bu kimi problemlərindən deyil, sözsüz ki, ilk növbədə dil materiallarından gedir.

Açar sözlər: XVI əsr, Azərbaycan ədəbi dili, üslub, janr, alınma sözlər, forma, məzmun, ərəb sözləri

ABSTRACT

The article focuses on the literary language of the 16th century Azerbaijan from the point of view of the Arabic lexical units used in our language at that time. It is shown that the frequency of use of Arabic lexical units in the literary language of the 16th century Azerbaijan has increased more than in the previous centuries. The reason for this is that classical book stylistics and genres are more established in our literature and these genres require more Arabic lexical units. At the same time, it is added that the use of Arabic lexical words in the literary language of the 16th century is also divided into different frequencies in terms of genres. So, these lexical units are reflected much in some genres, and relatively little in some genres. And the classical prose language is richer in these lexical units.

While taking a general look at the literary language of the 16th century Azerbaijan and coming to a certain conclusion on the general features of this language, we see that the classic book

stylistics plays a leading role in this language, certain genres are more active, and the Arabic-Persian lexicon, especially the Arabic lexical units, play a more important role in ensuring this activity. One of the most characteristic signs of the existence of the Arabic lexicon in the literary language of Azerbaijan in this century is that this lexicon is active in both secular and mystical literature, but it is more noticeable in one, and still more in the other, but in a slightly secular content compared to the first.

In the article, while discussing the literary language of Azerbaijan in the 11th century, the classical stylistics of poetry and its mutual relations with our literary language are studied and interpreted, and it is shown that if stylistic issues are related to the peculiarities of the literary language, then, as we said, it is not about the genre - rhyme, weight, form, clause structure, etc. problems of the genres that formed the literary language styles of the Middle Ages, but, of course, it is primarily about the linguistic materials.

Key words: 16th century, literary language of Azerbaijan, style, genre, borrowed words, form, content, Arabic words.

GİRİŞ

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin zirvə mərhələsidir. Bu əsrdə Azərbaycan ədəbi dili Şərqi digər aparıcı dilləri kimi bədii, elmi və s. dilə çevrilməklə bərabər, eyni zamanda, öz kommunikativliyini, ünsiyyət vasitəsi olmaq etibarilə rolunu daha da genişləndirir – hətta xarici arenaya çıxır- dövlətlərarası ünsiyyət vasitəsinə çevrilir, məzmun, məna etibarilə inkişafının ən yüksək mərhələsinə çatır. Təbii ki, onun bütün bu sahələrdə inkişaf edib böyük bir arenaya çıxmasında, öz lüğət fonduna daxil etdiyi ərəb leksik kəlmələrinin, ərəbizmlərin də böyük rolu vardır. Ümumiyyətlə, biz istər orta əsrlərdə - XIII-XVI əsrlərdə, istərsə də sonrakı əsrlərdə bütöv Azərbaycan ədəbi dilinin leksik fondunu milli və əcnəbi sözlər təsnifatına bölmür, dili bütöv bir vahid varlıq kimi qəbul edir, dildə milli və əcnəbi sözlərin məzmun, mahiyyət, məna və əhəmiyyətini eyniləşdirir, onların birinin aşağı, digərinin isə yuxarı statusda olduğunu söyləmir, hər ikisinin Azərbaycan ədəbi dilinin mahiyyətində mühüm rol oynadıqlarını və birinin digərindən asılı olduğunu, Azərbaycan ədəbi dilinə eyni şəkildə, bərabərhüquqlu şəkildə xidmət göstərdiklərini bildirmək istəyirik. Belə ki, dilimizdə işlənən ərəb kəlmələri də milli sözlərimizlə eyni dərəcədə dilimizin bütün sahələrdə kommunikativliyinə xidmət etmiş, bu məzmununda heç də milli sözlərimizdən geri qalmamışdır. “XIII-XVI əsrlərin aparıcı dili klassik- kitab dilidir. Bu dildə lüğət tərkibinin bütöv mənzərəsi açılır. Həm milli, həm də alınma leksika burada ədəbi dil səviyyəsində cəmləşir” (2, 249). Bizcə, bu mənada, bu dövr- XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin son dərəcə geniş bədii, elmi, kommunikativ keyfiyyətlər qazanmasında ərəb leksik kəlmələrinin də xidmətini danmaq və inkar etmək olmaz.

Qədiranlıqla demək lazımdır ki, XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəbizmlərin kəmiyyət və keyfiyyətindən danışarkən, əslində bu əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin əksər tədqiqatçıları dildə ərəbizmlərin yerini və mövqeyini doğru qeyd edir, bu leksikanın kəmiyyət və keyfiyyətinin qat-qat artdığını söyləyir, “...XVI əsr ədəbi dilinin lüğət tərkibindən ya müstəqim, ya da dolaylı şəkildə bəhs edən birinci növbədə, ərəb və fars sözlərinin çoxluğunu qeyd edir” (1, 287)lər: “ Əsrin birinci rübündən başlayaraq (söhbət XVI əsrdən gedir – S.S.) ədəbi dildə ərəb və fars sözləri sıxlaşır, yazı dilində qatı örtüyə çevrilir, miqdar etibarilə azərbaycanca sözlərlə bərabərləşir, bəzi hallarda onları ötür; əsrin ortalarında (II-III rüblərdə) əcnəbi sözlər yazı dilindəki hərəkət orbitinin apogeyinə yaxınlaşır” (1, 288). “...XVI əsrdəki

qədər bəlkə də heç zaman əsas ehtiyat fondu olan ümumxalq dilindən, canlı danışığından ədəbi dilə sözlər gətirilməmişdi; həmçinin, demək olar ki, o vaxtdakı qədər bəlkə də heç zaman ədəbi dilə ərəb və fars sözləri daxil ola bilməmişdi (1, 287)

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində ədəbi üslublar və ərəb leksik vahidləri

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili üslubların dilidir desək, bəlkə də yanılmırıq, əksinə, bizcə, əksər tədqiqatçılarımızın qənaətlərini ümumiləşdirmiş olarıq. Belə ki, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dil tədqiqatçılarının bu dövr Azərbaycan ədəbi dili üzərində apardıqları araşdırmalara görə, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili özündən əvvəlki əsrlərdən başqa xüsusiyyətlərlə bərabər, eyni zamanda, daha çox üslubi rəngarənglikləri ilə də seçilir ki, bütün bu üslubi rəngarəngliklərin yaranmasında, inkişafında və bir-birlərindən fərqlənmələrində də ərəbizmlərin rolu olduqca böyükdür: “İlk dəfə bu dövrdə bədii ədəbiyyat daha əlvan forma və janrlara ayrılmış, ədəbi dil isə özünün daxili üslublarına şaxələnməmişdir” (1, 286).

Ümumiyyətlə, üslub nədir? Orta əsrlər ədəbi dil tarixçiləri üslub deyəndə nəyi nəzərdə tuturlar? Bu barədə bu məsələləri izah edən akademik Tofiq Hacıyev bu suala belə cavab verir: “Üslub konkret ifadə işinin formasıdır. Məzmunu çatmaq üçün hər sənətin özünə aid vasitə ilə manevidir. Ədəbi dildə üslub ədəbi dil materialının kompleksləşməsidir, dil vahidinin məna və formasına münasibətdir, onunla davranışdır, iş üçün nitq faktlarını təhlil etmək, qavramaq və məqsədə yönəltmək tərzlərinin sistemidir.

Adətən, üslubda forma ilə məzmun birləşir. Məsələn, deyək ki, bir bədii mətləbi ... özünəməxsus şəkildə ifadə edirsən... – lüğət tərkibinin qatları, milli və alınma sözlərin nisbəti, obrazlılıq, mübaligə, çoxmənalılıq, söz sırası və. s. bir-biri ilə spesifik şəkildə əlaqələndirilir, bədii üslub faktı formalaşır” (2, 242). Maraqlıdır ki, orta əsrlər ədəbi dil tədqiqatçıları üsluba verdikləri bu təriflə kifayətlənmir, bu məfhumu daha geniş şəkildə şərh etmək istəyərkən, orta əsrlər ədəbi dilin inkişaf prosesində üslublardan danışarkən, bu anlayışı daha çox orta əsrlər klassik kitab və xalq şeiri üslubunun janrlarına bərabər tuturlar: “Ancaq bunları (söhbət klassik şeir və xalq şeiri üslublarından gedir – S.S.) klassik poeziya janrlarının dili və xalq şeiri janrlarının dili kimi anlamaq daha münasibdir” (2, 242).

Klassik şeir üslubunun ədəbi dillə qarşılıqlı münasibətlərindən danışarkən, söhbət əgər ədəbi dilin üslub xüsusiyyətlərindən gedirsə və yaxud, başqa şəkildə desək əgər üslub məsələləri ədəbi dilin özünəməxsusluqları ilə bağlıdırsa, bu zaman, söhbət dediyimiz kimi, orta əsr ədəbi dil üslublarını formalaşdıran janrların janr- qafiyə, vəzn, forma, bənd quruluşu və s. problemlərindən deyil, sözsüz ki, ilk növbədə dil materiallarından gedir. Yəni ədəbi dilin üslublarını formalaşdıran zaman janrlar dilə hansı münasibəti bəsləyir, dildən öz xarakterinə, forma xüsusiyyətlərinə görə hansı sözləri seçir, bu zaman əcnəbi sözlərəmi, yoxsa, milli sözlərə daha çox üstünlük verilir? Əgər əcnəbi sözlərə üstünlük verilsə, hansı miqdarda və hansı səbəblərdən verilir? Təbii ki, janrın dilə yanaşarkən dilin qarşısına qoyduğu bu tələblər və yaxud da başqa sözlə desək, dildən istifadə edərkən öz mövcudluğunu qorumaq üçün qoyulan tələblər əsasında dildən məhz bu məzmunu tələb etmək, hər bir janrın özünüifadəsidir: “XV-XVI əsrlərdə ədəbi dildə üslubi müəyyənləşmə görünür. Əvvəlki əsrlərdə nəzərə çarpan üslubi rüşeymlər artıq bu dövrdə aydın, müəyyən funksiyalı detallara çevrilir. Beləliklə də, üslublar differensiallaşır. Bununla da ədəbi dil bütöv əlamətləri ilə fəaliyyətə başlayır. Yəni aydındır ki, ədəbi dil xalq dilindən seçilən leksik, fonetik qrammatik faktların vahid orfoqrafik və orfoepik tələblər çərçivəsində təzahürüdür. Bu seçmə bütün dövrlərdə eyni keyfiyyətdə olmur. Əvvələn bu seçmə ondan ibarətdir ki, loru elementdən imtina olunur və ədəbi-mədəni qism götürülür. Bir qədər sonra bu ədəbi-mədəni qismdən hər üslub öz məzmununa uyğun gələni alır, seçir. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili seçmənin ikinci mərhələsinə çatır, yəni artıq ədəbi dil

üslublar sistemə çevrilir. Artıq bu zaman seçmə əməliyyatı təkcə xalq dili dairəsində olmaqdan çıxır; özgə dil elemnetlərinə münasibət də seçməyə düşür – üslubun müəyyənləşməsində özgə dil materialının kəmiyyəti, onun nitq mühitində anlaşılma dərəcəsi, leksik, yoxsa qrammatik alınmaların və ya hər ikisinin işlənməsi və s. differensiallaşdırıcı fakt kimi çıxış edir” (2, 240-241).

XI əsr ədəbi dilimiz və əcnəbi leksika

XVI əsr poeziyamızın dilinə adi bir nəzər salmaq kifayətdir ki, orada əcnəbi leksikaanın, konkret olaraq desək, ərəb leksik vahidlərinin bolluğunu görək. Dediymiz kimi, ərəb leksikasının ədəbi dil tarixində işlənməsi baxımından XVI əsr xüsusi bir mərhələni təşkil edir. Təbii ki, bu bolluğun dil faktları baxımından özünəməxsus səbəbləri olduğu kimi, eyni zamanda, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində bu dil faktlarının bolluğunu şərtləndirən ictimai-siyasi, ideoloji, fəlsəfi, ədəbi əsaslar da var idi. Məsələnə uzatmadan, dövrün hamıya məlum olan ictimai-siyasi-fəlsəfi mənzərəsini vermədən, bu əsr haqqında danışarkən, sadəcə olaraq, onu demək olar ki, bu əsrdə islam dini, müsəlman mədəniyyəti, islam məənəviyyəti, həqiqətən də, alimlərin dediyi kimi, intibah mərhələsinə çatmış, islam dini bütün Şərq ölkələrində siyasi, iqtisadi, ideoloji tərəfləri ilə bərabər, mənəvi aləmə nüfuz etmək baxımından da tam bərqərar olmuşdu. Təbii ki, bu da həyatın bütün sahələri ilə yanaşı, ədəbi prosesə və eyni zamanda, ədəbi prosesin ifadə tərziləri olan dilə və ədəbi janrlara da öz təsirini göstərmişdir. Bu mənada, Azərbaycan da Şərqin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğundan və orta əsrlər coğrafi-siyasi Azərbaycan ərazisində də islam məfkurəsi, islam ideologiyası bərqərar olduğu üçün, bu coğrafi-siyasi ərazidə yaranan ədəbiyyatda da, hansı dildə meydana çıxmasından asılı olmayaraq, bu ideologiya və bu ideologiya ilə gələn lüğət fondu bariz şəkildə öz əksini tapmışdır. Sözsüz ki, bu proses Azərbaycan ədəbi dili və ədəbiyyatından da yan ötməmişdir. Artıq Azərbaycanda Səfəvi hakimiyyətinin bərqərar olması ilə Azərbaycan ədəbi dili və ədəbiyyatı da Şərqin aparıcı dilləri və ədəbiyyatları səviyyəsinə çıxmış, Şərqdə gedən ümumi ədəbi proseslərə qoşulduğu üçün, əcnəbi leksika bu dildə də öz əksini tapmağa və ilkin dövrlərdə kəmiyyət baxımından daha çox əks olunmağa başlamışdır. Eyni zamanda, Şərq ədəbiyyatından Azərbaycan ədəbiyyatına dil, leksik amillər, ədəbi mövzular və s. ilə bərabər ədəbi formalar, janrlar da gəlmiş və şairlərimiz də tez bir zaman ərzində bu janrların forma xüsusiyyətlərini mənimsəyərək, bu janrlarda gözəl əsərlər qələmə almışlar: “Ədəbi dilin üslublarından söhbət gedirsə, əlbəttə, dil faktlarının seçimi mühüm faktordur. Dil faktlarından istifadə baxımından XV-XVI əsrlərdə iki dil təzahürü özünü göstərir. Birinci dil təzahüründə başlıca göstərici əcnəbi dil faktlarının – leksik və qrammatik faktlarının bolluğudur. Burada əcnəbi dillərin qəlib halına düşmüş ifadələri, cümlələri iştirak edir. Bu təzahürün şeir və nəsr qolları var. Şeir qolunu klassik poeziya janrlarının məsnəvi, qitə, tərcibənd, tərkibənd, müxəmməs, mürəbbə, rübayi, qəzəl və s. dili təşkil edir. Bu janrlardan hər birinin incəlikləri olmaqla yanaşı, hamısını səciyyələndirən ümumi cəhətlər də var.

Əlbəttə, bu, o demək deyil ki, bu janrlardakı əsərlərin hər birində və hər şairdə alınma elementlərin (leksik-qrammatik) balansı eyni olur. Bu balans müəllifdən-müəllifə, mövzudan mövzuya, janrdan janra, hissədən hissəyə müxtəlifləşə bilər” (2, 242-243).

Beləliklə, XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dövriyyədə olan ədəbi janrlara nəzər salsaq, bu əsrdə ayrı-ayrı janrların çox böyük sürətlə inkişaf edib, Bəsiri, Həbib, Xətai, Füzuli, Süruri, Şahi, Həqiri, Rəhmət kimi şairlərin simasında inkişaflarının pik nöqtələrinə çatdığını görürük. Belə ki, bu əsrdə qəzəl janrı aparıcı şeir şəkli olmaqla bərabər, digər şeir şekilləri – məsnəvi, qəsidə, müxəmməs, təxmiz, mürəbbə, müstəzad, rübayi və s. kimi janrlar da ona yoldaşlıq

etmiş, dövrün aparıcı janrlarının, üslubların və eyni zamanda ayrı-ayrı yazıçıların dəstixətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar.

Bəli, həqiqətən də, XVI əsr ədəbi dilinin ümumi mənzərəsi təqribən bu şəkildə idi. Təqribən ona görə deyirik ki, bəzən bəzi tədqiqatçılar bizim təqdim etdiyimiz bu mənzərəyə başqa bucaqdan yanaşır, ədəbi dildə mövcud olan üslubların, ədəbi janrların fəaliyyətini, onların dildən istifadə dərəcələrini, yəni əcnəbi leksik vahidlərə münasibətlərini bir o qədər də qabartmaq istəmir, dildə əcnəbi leksikanın bolluğunu bəzən bəzi janrların xüsusiyyəti kimi təqdim etməməyə çalışırlar. Təbii ki, bu faktlara göz yummaq və yaxud da belə nümunələri, misalları göz ardına almaq olmaz. Çünki ədəbi-bədii janrlar sırasında elə janrlar olmuşdur ki, onlar həqiqətən də, ərəb leksik vahidlərinin dildə daha çox işlənməsini tələb etmiş, onların bolluğuna çalışmışlar. Və bu janrlardan bəziləri, hətta, ədəbiyyat tariximizin müəyyən dövründə ədəbi prosesdə aparıcı rol oynamışdır. Bu mənada, bu janrlara ədəbiyyat tariximizin, ədəbi prosesin epizodik faktı kimi yanaşmaq, onların ədəbiyyat tariximizdə heç bir iz buraxmadıqlarını söyləmək düzgün deyildir. Təbii ki, bütün zamanlarda olduğu kimi, hər bir janr müəyyən bir dövrün məhsulu, müəyyən bir dövrün aparıcı janrı ya ola, ya da olmaya bilər. Məsələn, bir janr bir dövrdə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından daha məhsuldar, digər bir dövrdə isə axaıqlaşmış ola bilər. Bu təbiiidir. Amma bu faktı əsas götürüb hansısa bir janra ədəbiyyat nümunəsi kimi soyuq münasibət bəsləmək isə, əslində düzgün olmayan yanaşmadır. Çünki hər hansı bir janr hər hansı bir dövrdə əsas aparıcı janr hesab olunursa, deməli zamanın, dövrün, eyni zamanda, ədəbi bədii prosesin və ədəbi dilin həmin janra daha çox ehtiyacı olmuş və ədəbi proses həmin janrda daha çox ifadə olunmasını istəmişdir. Bu mənada, XVI əsrdə klassik kitab üslubunun ön plana çıxması, bu üslubda fəaliyyət göstərən janrların daha aktiv olması, bizə elə gəlir ki, daha çox dövrün, zamanın, ədəbi prosesin inkişafı ilə bağlı olmuşdur ki, bu da öz növbəsində dildə əcnəbi vahidlərin – konkret olaraq, ərəb leksik vahidlərinin, kəlmələrinin bolluğunu zəruriləşdirmişdir: “Maraqlıdır ki, ərəb və fars sözlərini təzəliklə ədəbi dilə gətirən, onların üzünə həvəslə qapı açan və bunu qanuni, təbii bir şəkildə salmaq istəyən üslublar (ali, dini, təbliği, şeir və nəsr, kargüzarlıq, elmi) tarixi baxımdan ən az dəyərli olan, öz gələcək inkişafından məhrum olan və yaxud mahiyyətini, xarakterini dəyişən üslublardır. Bir-birinin ardınca doğulub fəaliyyət göstərən, xeyli yazıçı, oxucu və dinləyici kütləsi yaradan, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini bürüyən, hətta əlaqələndirən bu üslublar, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin I dövründə inkişafın rəhnini tənzip və təşkil edən sütunlar, təmayüllər ola bilməmişlər. Lakin XVI əsrdə bir sıra qəsidələrin, nət, minacat və səcli nəsr nümunələrinin, dini-təbliği şeirlərin (nəfəslər), elmi şərhlərin, risalələrin, məktublarnın dilində ərəb və fars sözlərinin, tərkiblərinin bol-bol işləndiyini görürük. Bu üslubların, ədəbi formaların dilindəki əcnəbi söz və ifadələrin sayı dünyəvi məzmunlu ədəbiyyatın, klassik şeir üslubunun ən yaxşı nümunələrinin dilindəki alınma söz və tərkiblərdən qat-qat artıq idi” (1, 288-289).

Təbii ki, XVI əsrdə fəaliyyət göstərən dini-fəlsəfi-irfani şeirdə ərəb leksik kəlmələrinin kəmiyyəti dünyəvi şeirə nisbətən daha çoxdur. Amma bu, ilk baxışda belədir, guya ərəb leksik vahidləri ancaq irfani şeirdə pik halındadır. Əslində isə əcnəbi leksika dünyəvi şeirdə də az deyil: sadəcə olaraq, dünyəvi şeirə nisbətən dini şeirdə ərəb leksik kəlmələrinin - əcnəbi leksik kəlmələrin mövcudluğu daha çox nəzərə çarpır. Bu isə, istər dünyəvi eşq olsun, istərsə də irfani – ümumiyyətlə, eşqin məzmunu, məgzi ilə bağlıdır. Klassik ədəbiyyatda isə dünyəvi eşqlə irfani eşqi bir-brindən sadəcə olaraq bircə addım ayırır. Çünki klassik ədəbiyyatda çox zaman hansı eşqin dünyəvi, hansı eşqin irfani eşq olduğunu ayırd etmək bəzən çox çətin olur. Ona görə çətin olur ki, istər irfani, istərsə də dünyəvi eşqin tərənnümündə, demək olar ki, bəzən eyni məfhumlardan, leksik vahidlərdən, sözlərdən istifadə olunur. Bu mənada, irfani eşqlə dünyəvi eşqin leksikasını bir-birindən ayırmaq, birində ərəb leksik vahidlərinin çox, digərində isə az

işləndiyini söyləmək o qədər də inandırıcı görünür. İrfani, dini-fəlsəfi, təriqət şeirinin dilinə məzmununa, janrına görə ögey, dünyəvi şeirin dilinə isə adı “gül-bülbül” məzmununu ifadə etdiyinə görə döğma münasibət bəsləmək doğru olmaz: təqribən eyni məzmunlu, yaxın məzmunlu sözlərin, ifadələrin bir mətndə anlaşılıq, digərində isə qəliz olduğunu da iddia etmək düz deyil. “Heç şübhə yoxdur ki, alınma söz və tərkiblərin çoxu ... XVI əsrin geniş oxucu və dinləyici kütləsinə də tanış deyildi. Ümumxalq dilinə nüfuz etməmişdi. Çünki əcnəbi sözlərin əksəriyyəti dini-mövhumu məfhumlarla, hakim siniflərin ideologiyası ilə bağlı anlayışlarla, təmtəraqlı ibarələr və təkrar-təkrar işlənmiş təriflər və mübaliğələrlə əlaqədar idi. Buna imkan yaradan isə adı çəkilən üslubların rəsmiyyəti idi. (Onlar mahiyyətcə, obyektiv olaraq xalq həyatından uzaq idilər)” (1, 292).

Bizcə, bu tezislə də razılaşımaq o qədər də asan deyildir. Çünki “alınma söz və tərkiblərin çoxu XVI əsrin geniş oxucu və dinləyici kütləsinə də tanış deyildi” fikrinin özü bir qədər qəbuledilməzdir. Ona görə qəbuledilməzdir ki, yuxarıda dediyimiz kimi, XVI əsrdə islam dini, müsəlman mədəniyyəti, islam mənəviyyəti, islam ideologiyası artıq tam bərqərar olduğundan, hətta, təhsil görməmiş, savadsız insanlar belə bu leksikanın, demək olar ki, altımış-yetmiş faizinə bələd idilər. Doğrudur, bu əsrdə, bu dövrdə qəliz leksikanın, daşlaşmış ifadələrin, geniş xalq kütlələrinə aydın olmayan məzmunların olduğunu da inkar etmək doğru olmazdı. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunları anlayan, başa düşən insanları da xalqdan ayırmaq, onları “başqa bir xalqın nümayəndəsi” kimi təqdim etmək də düzgün deyildir. Çünki xalqın dilini ifadə edən şifahi xalq ədəbiyyatı üslubu, başqa sözlə desək, “loru leksika” əgər bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dilinin bir istiqamətini təşkil edirdisə, qəliz leksikaya malik olan dil də başqa bir istiqamətini müəyyən edirdi. Canlı xalq dili istiqaməti Azərbaycan dilinin varlığını qorumaq, yaşatmaq, inkişaf etdirmək baxımından nə qədər əhəmiyyətli idisə, eyni zamanda, klassik kitab üslubu da Azərbaycan ədəbi dilini Şərqi aparıcı dilləri səviyyəsinə qaldırmaq, bu dili elm, irfan, beynəlxalq yazışmalar və s. dili etmək baxımından o qədər əhəmiyyətli idi. Bu mənada, aşağıdakı fikirlərin bəzi tezisləri ilə də razılaşımaq olmur: “Beləliklə, buraya qədər nəzərdə tutulan əcnəbi sözlərə, ifadələrə dil faktı kimi yox, üslub faktı kimi baxmaq lazımdır. Belə ki, üslublar daxilində məqbul sayılan həmin sözlər, tərkiblər canlı ünsiyyətə xidmət etmir, onları işlədən, qələmə alan katiblərin, yazıçıların “real şüuru”nu təcəssüm etdirmir; onların bir çoxu dini dairələr, imtiyazlı “əsnaf təbəqələr” (Ə.Dəmirçizadə) arasında bir növ jarqonlaşmış, yerli-yersiz işlənməkdən dəb halını almış, real məfhum yox, münasibət bildirən – dini-mövhumu mistikanın, hakim iddiasını, məhkum mütiliyini ifadə edən lüğət yığıdır” (1, 292-293). “Məlumdur ki, hər bir canlı dilin varlığında, fəaliyyət dairəsində iki ümdə vəzifə vəhdət tapır: əsas ünsiyyət vasitəsi və “fikrin gerçəkliyi”, “praktik real şüur” olmaq. Bu, eyni dərəcədə, xidmətdə olan dilin cilalanmış, normalaşmış ədəbi şəklinə də aiddir. Belə olduqda, təbii və məntiqi sual meydana çıxır: göstərdiyimiz mətnlər daxilindəki əcnəbi sözlər tipli alınmaları ədəbi dilin normal lüğət vahidi hesab etmək nə dərəcədə doğrudur” (1, 291). “Lüğət tərkibi çərçivəsində alınma sözlərin leksik-eseantik məzmunu, valentliyi və ümumxalq dilinə uyumu da imkan vermir ki, onları ədəbi dilin tamhüquqlu lüğət vahidi hesab edək.” (1, 292).

Klassik kitab üslubunda ərəbizmlərin işlənməsi ilə bağlı fikirlərə çox yer ayırmağımız, şifahi xalq üslubunda ərəb leksik kəlmələrinin işlənməməsi anlamına gəlməməlidir.

NƏTİCƏ

Cəsarətlə demək olar ki, ərəb leksik kəlmələri XVI əsr dilimizdə klassik kitab üslubu ilə bərabər şifahi xalq ədəbiyyatı üslubunda da yaranan əsərlərin dilində də iştirak etmiş, onların da bədii

simalarının formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Bu mənada, istər klassik kitab və istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatı üslublarını öz yaradıcılığında birləşdirən böyük şairimiz şah İsmayıl Xətəinin əsərlərinin dilini nümunə göstərmək olar. Belə ki, Şah İsmayıl Xətəyi yaradıcılığının klassik kitab üslubu qolunda əgər ərəb-fars kəlmələri - ərəb kəlmələri öz bolluğu ilə diqqəti cəlb edirsə, bu ərəb kəlmələrinə bəzən biz onun xalq üslubunda yazdığı əsərlərinin dilində də təsadüf edirik. Bu isə bir daha ədəbi dilin klassik kitab üslubu və şifahi xalq üslubu qollarına bölünməsinin nə qədər şərti olduğunu göstərir. Çünki biz ən azı böyük ustadımız Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığında hər iki üslubun bir şəxsin təmsalında, bir yaradıcının simasında birləşdiyini, şairin hər iki üslubda müvəffəq olduğunu, bu üslubların heç birinin biri digərinə qarşı durmadıqlarını və bir-birlərinə mane olmadıqlarını açıq-aşkar görürük. Beləliklə, XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin hər iki qolunun Şah İsmayıl Xətəyi yaradıcılığında vəhdət təşkil etdiyini açıq-aşkar müşahidə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, IV cildə, I cild (XIII-XVI əsrlər), Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Elm, 2012